

VU Research Portal

Raadsman en politieverhoor: interactie tussen verhoorders, verdachte en raadsman

Verhoeven, W.J.; Stevens, L.

published in

Cahiers Politiestudies
2011

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Verhoeven, W. J., & Stevens, L. (2011). Raadsman en politieverhoor: interactie tussen verhoorders, verdachte en raadsman. *Cahiers Politiestudies*, 2011-4(21), 145-170.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Raadsman en politieverhoor: interactie tussen verhoorders, verdachte en raadsman

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2011-4, nr. 21
p. 143-168
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0413-7

Willem-Jan Verhoeven¹ en Lonneke Stevens²

Als gevolg van het Salduz-arrest van het EHRM en een aankomende richtlijn van de Europese Commissie hebben diverse landen in Europa te maken met veranderingen in de gang van zaken rondom het eerste politieverhoor. Het 'Experiment met advocaat bij eerste politieverhoor' dat in Nederland is uitgevoerd biedt waardevolle informatie over wat deze veranderingen zouden kunnen betekenen voor de proceshouding van de verdachte en de werkwijze van de politie tijdens het verhoor. Deze bijdrage bespreekt de door de Nederlandse politie gehanteerde pressie en in hoeverre deze samenhangt met de aanwezigheid van de raadsman. Ook wordt ingegaan op hoe de verklaring van de verdachte wordt opgenomen in het proces-verbaal en in hoeverre de raadsman daar invloed op uit kan oefenen. Voorts wordt uiteengezet in hoeverre het zwijgen van de verdachte samenhangt met zowel de aan het verhoor voorafgaande consultatie met de raadsman, als de aanwezigheid van de raadsman tijdens het verhoor.

1. Inleiding

Voor anderen dan politiemensen (en de verdachte uiteraard) is een verhoorkamer weinig toegankelijk. Over of en hoe verhoorders een verdachte onder druk zetten, hoe een verdachte omgaat met die druk, en over hoe een bekentenis tot stand komt en wordt vastgelegd, is dan ook weinig bekend (Fijnaut, 1998, 2001; Van Koppen & Hessing, 1997; Nierop, 1998; Vrij, 2010). Weinig aanleiding leek te bestaan om verandering te brengen in die ondoorzichtigheid. De laatste jaren echter, ontstaat noodgedwongen steeds meer aandacht voor de transparantie en controlebaarheid van politieke verdachtenverhoren. De Schiedammer Parkmoord is daarbij een sterke katalysator geweest. Naar aanleiding van deze gerechtelijke dwaling, waarbij een man mede op basis van zijn eigen valse bekentenis – afgelegd tijdens het politieverhoor en later weer ingetrokken – ten onrechte werd veroordeeld, zijn diverse maatregelen genomen teneinde de kwaliteit van het politieverhoor te verbeteren (Van Koppen, 2003). Aanvankelijk bestonden deze maatregelen met name uit het opnemen van verhoren en het opleiden van verhoorders³. Na politieke druk zegde de minister van Justitie evenwel toe een experiment (Experiment met advocaat bij eerste politieverhoor) op te zetten waarin de advocaat tijdelijk werd

¹ Universitair Docent Criminologie aan de Faculty of Law, Erasmus Universiteit Rotterdam

² Universitair hoofddocent straf(proces)recht Vrije Universiteit Amsterdam

³ Programma Versterking Opsporing en Vervolg (PVOV), november 2005.

toegelaten tot bepaalde politieverhoren⁴. Halverwege dit experiment versterkte het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in de Salduz-zaak het recht op bijstand bij het politieverhoor⁵, en kwamen de ontwikkelingen rondom het politieverhoor in een stroomversnelling terecht. Het Salduz-arrest werd in Nederland zo geïnterpreteerd dat de verdachte voorafgaand aan zijn eerste politieverhoor zijn raadsman moest kunnen consulteren, en de Nederlandse praktijk werd hals over kop aldus aangepast⁶. Inmiddels ligt als gevolg van Salduz, ontwikkelingen vanuit de Europese Unie⁷, en op basis van het experiment, een concept-wetsvoorstel voor ter consultatie⁸. De verdachte krijgt in het wetsvoorstel een recht op bijstand van zijn raadsman tijdens het verhoor in geval van verdenking van strafbaar feiten waarop minimaal zes jaar gevangenisstraf is gesteld (tenzij het belang van het onderzoek dit verbiedt). Naar hoe ingrijpend de praktijk van het politieverhoor op de lange termijn zal veranderen door deze ingrijpende wijziging in de regels kunnen we alleen maar raden. Niettemin biedt het 'Experiment advocaat bij eerste politieverhoor' waardevolle informatie om hier op zijn minst een 'educated guess' te maken. De informatie uit het onderzoek naar het experiment is niet alleen waardevol voor Nederland maar ook voor andere landen die als gevolg van de Europese ontwikkelingen te maken hebben met veranderingen in de praktijk van het politieverhoor. Om die reden zal deze bijdrage ingaan op de resultaten van dit onderzoek die betrekking hebben op de invloed van de raadsman op de handelwijze tijdens de verhoren van de politie, op de invloed van de raadsman op de proceshouding van de verdachte, en op de relatie tussen de politie en de verdachte⁹. Daartoe zal eerst in paragraaf 2 de opzet en reikwijdte van het experiment nader uiteen worden gezet. In paragraaf 2.1 gaan we in op de onderzoeksopzet en de gebruikte data, paragraaf 2.2 gaat over de gebruikte analysetechnieken en in paragraaf 2.3 bespreken we enkele kritische noten die bij de onderzoeksopzet kunnen worden geplaatst. Paragraaf 3 gaat vervolgens in op het handelen van de politie. In de eerste plaats wordt in paragraaf 3.1 aandacht besteed aan de door de politie uitgeoefende pressie (of druk). Paragraaf 3.1.1 tot en met 3.1.3 verslaan daartoe eerst hoe de politie druk uitoefent op de verdachte door middel van het gebruiken van verschillende verhoortechnieken. In paragraaf 3.1.4 wordt vervolgens de invloed van de aanwezigheid van de raadsman op die pressie besproken. In de tweede plaats wordt in paragraaf 3.2 stil gestaan bij de invloed van de raadsman op de verslaglegging van de verklaring van de verdachte door de politie. In een strafrechtelijke procedure waarin de rechter zijn oordeel voor een groot deel vormt op basis van de papieren werkelijkheid van het politieverhoor en de aldaar afgelegde verklaring van de verdachte is die verslaglegging van essentieel belang in het licht van de eerder genoemde waarden van transparantie en controleerbaarheid van het politieverhoor. In paragraaf 4 staat vervolgens de proceshouding van de verdachte en de invloed van de raadsman daarop centraal. In paragraaf 5 gaan wij in op de relatie tussen de verdachte en de politie

⁴ Brief van minister van Justitie van 11 december 2006, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 30.

⁵ EHRM 27 november 2008, appl. no. 36391/02 (Salduz t. Turkije).

⁶ HR 30 juni 2009, NJ 2009, 349, m.nt. Schalken, Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor, Staatscourant 16 maart 2010, nr. 4003. Het functioneren van de Aanwijzing wordt momenteel onderzocht door ondergetekenden.

⁷ Zie het voorstel voor een Richtlijn van de Europese Commissie en het Parlement 'on the right of access to a lawyer in criminal proceedings and on the right to communicate upon arrest', COM(2011) 326/3.

⁸ Concept-wetsvoorstel rechtsbijstand en politieverhoor van 22 maart 2011. Wijziging van het Wetboek van Strafvordering tot aanvulling van de regeling van het politieverhoor van de verdachte, diens aanhouding en voorgeleiding aan de officier van justitie, de in verzekeringstelling en het recht op rechtsbijstand in het strafproces (Wet rechtsbijstand en politieverhoor), te vinden via www.justitie.nl.

⁹ Zie voor het onderzoeksrapport 'Raadsman bij politieverhoor' (Stevens & Verhoeven, 2010a).

en verbinden wij deze met eerder beschreven relaties tussen raadsman en verdachte, en raadsman en politie. Wij sluiten af met een conclusie in paragraaf 6.

2. Onderzoek 'Raadsman bij politieverhoor'

2.1. Onderzoeksopzet en gebruikte data

De data die in deze bijdrage worden besproken komen voort uit het 'Experiment met advocaat bij eerste politieverhoor'. Dit experiment betreft de invoering van een tijdelijke maatregel in de politieregio's Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond bij moord- en doodslagzaken waarbij de politieregio's Haaglanden en Midden en West Brabant zijn gekozen als vergelijkingsregio's. De tijdelijke maatregel hield in dat de advocaat werd toegelaten tot de genoemde verhoren en tevens voorafgaand aan het verhoor met de verdachte kon overleggen. De invoering van de tijdelijke maatregel is gericht op het verkrijgen van inzicht in de mogelijke gevolgen van voorafgaande consultatie en de toelating van de raadsman tot het politiële verdachtenverhoor. Het evaluatieonderzoek¹⁰ naar het experiment heeft dan ook als doel zowel de feitelijke gang van zaken rond de uitvoering van de tijdelijke maatregel zo gedetailleerd mogelijk in kaart te brengen alsook de mogelijke gevolgen ervan. Om dit mogelijk te maken is voor een onderzoeksopzet gekozen waarin verschillende methoden van onderzoek en dataverzameling worden gecombineerd. Hiermee is derhalve uiteindelijk geen experimenteel onderzoeksdesign gebruikt voor het analyseren van de gevolgen van de maatregel (zie voor een gedetailleerde beschrijving paragraaf 2.3.2).

Het gekozen onderzoeksdesign bestaat er in de eerste plaats uit de verhoren en alles wat daar omheen gebeurt vanuit de regiekamer door middel van een open en deels voorgestructureerde manier te observeren. Dit heeft uiteindelijk geresulteerd in een steekproef van 168 verhoren van 94 verdachten in 70 zaken. Van deze 168 verhoren werden er 69 in Amsterdam-Amstelland bijgewoond, 80 in Rotterdam-Rijnmond, 13 in Haaglanden en 6 in Midden en West Brabant. Het is niet mogelijk gebleken te achterhalen hoeveel verhoren in moord- en doodslagzaken er in totaal gedurende het experiment in de vier politieregio's hebben plaatsgevonden, ofwel de populatie van verhoren in moord- en doodslag zaken is niet bekend. De informatie uit de open observatie is verwerkt tot een verhoorverslag waarin het verloop van het verhoor chronologisch wordt beschreven. De voorgestructureerde observatie is gebaseerd op een, voor dit onderzoek ontwikkeld observatieschema¹¹, waarmee kenmerken van verhoren, verdachten en zaken alsook de gebruikte verhoortechnieken gekwantificeerd konden worden.

Naast het observeren van de verhoren zijn, gedurende verschillende fasen van het onderzoek, twaalf advocaten en 28 opsporingsambtenaren geïnterviewd. Aan het begin van het onderzoek (voor invoering van de tijdelijke maatregel) zijn gesprekken gehouden met vijf advocaten en acht opsporingsambtenaren. Deze interviews dienen om een algemeen beeld te krijgen van hoe de betrokkenen tegen de maatregel aankijken, wat ze ervan vinden en wat ze ervan verwachten. Gedurende de tweede fase (na invoering

¹⁰ De term 'experiment' gebruiken we om naar de proef met voorafgaande consultatie en het toelaten van een advocaat te verwijzen. Met de termen 'deze studie' en 'dit onderzoek' verwijzen we naar het evaluatieonderzoek waarop deze bijdrage is gebaseerd.

¹¹ Zie hiervoor Bijlage B Observatieschema van het rapport 'Raadsman bij politieverhoor' (Stevens & Verhoeven, 2010a).

van de tijdelijke maatregel) zijn dertien verhoorders, zeven teamleiders en zeven advocaten geïnterviewd die bij specifieke verhoren betrokken waren. De selectie van de respondenten tijdens deze fase is gebaseerd op de betrokkenen bij verhoren waar iets is voorgevallen (ingrijpen door advocaat en reacties daarop door de politie) of bij verhoren waar juist niets is gebeurd terwijl de onderzoekers dit wel hadden verwacht.

Hoewel het onderzoek dus beperkingen kent, heeft uiteindelijk de combinatie van verschillende methoden van dataverzameling toch rijke informatie opgeleverd over de dynamiek van het verhoor en over veranderingen wanneer de verdachte in een vroeg stadium toegang tot een raadsman wordt verleend. Met de grote hoeveelheid aan data zijn we in staat gebleken zowel een beschrijving te geven van de feitelijke gang van zaken alsook een beeld te vormen van hoe die gang van zaken verandert wanneer voorafgaande consultatie en aanwezigheid worden toegestaan. Om een completer beeld van deze thematiek te krijgen is het ook van belang verdachten te vragen naar hoe zij het verhoor en de betrokkenheid van de raadsman beleven. Het gaat immers om een uitbreiding van hun rechten bij het verhoor. Het interviewen van verdachten was echter niet mogelijk.

2.2. Gebruikte analysetechnieken

2.2.1. Factoranalyse

Een onderdeel van het onderzoek dat we in deze bijdrage nader uitwerken, is het vaststellen van de pressie die de politie tijdens het verhoor hanteert. Pressie is niet rechtstreeks meetbaar maar kan worden vastgesteld door het gebruik van verhoortechnieken te observeren (Pearse & Gudjonsson, 1999). Door verhoortechnieken te gebruiken wordt de verdachte namelijk in bepaalde mate onder druk gezet (zie hiervoor: Bockstaele, 2008; Inbau, Reid, Buckley & Jayne, 2004). Het is belangrijk aan te geven dat wij pressie beschouwen als de manier waarop verhoorders trachten het gedrag van verdachten te beïnvloeden. Wij gaan hiermee uit van een ruim begrip van pressie dat wij in paragraaf 3.1 nader zullen toelichten. Voor nu volstaat te zeggen dat we naar alle manieren, zowel 'harde' als 'zachte' verhoortechnieken, kijken waarmee de verdachte bewogen kan worden tot het afleggen van een verklaring dan wel bekentenis. De nadruk ligt hierbij op de 'harde' verhoortechnieken.

Met behulp van een exploratieve factoranalyse (EFA) kunnen we nagaan of de veertien geobserveerde verhoortechnieken gereduceerd kunnen worden tot een of meerdere dimensies van pressie. Het doel is de data terug te brengen of te vereenvoudigen tot de belangrijkste variabelen (Kline, 1999). Omdat de gecodeerde verhoortechnieken scheef zijn verdeeld en van ordinaal meetniveau zijn, hebben we ervoor gekozen de modelfit te bepalen op basis van de Weighted Least Squares Estimation (WLSMV) in het statistiek programma Mplus (Muthén & Muthén, 1998-2007). Uit de factoranalyse zijn vier verschillende vormen van pressie naar voren gekomen. Deze worden in paragraaf 3.1.2 beschreven.

Conclusies op basis van de bevindingen uit de factoranalyse dienen met enige mate van terughoudendheid te worden genomen. De kwaliteit van de resultaten van een EFA hangt af van een goede inhoudelijk beargumenteerde selectie van variabelen, het aantal gemeten variabelen per factor, de omvang en het soort steekproef en de keuze

voor gehanteerde methodiek (Fabrigar, Wegener, MacCallum & Strahan, 1999). De factoranalyse in dit onderzoek is gebaseerd op veertien verhoortechnieken. Gegeven dat er vier dimensies van pressie worden gevonden is het aantal gemeten verhoortechnieken per dimensie aan de lage kant¹². Daarnaast is de steekproef van 168 geobserveerde verhoren voor een factoranalyse eveneens aan de lage kant¹³. De problemen worden deels ondervangen aangezien de WLSMV procedure om de modelfit te bepalen eveneens wordt geadviseerd in situaties met een lage verhouding tussen het aantal gemeten variabelen en het aantal factoren en een relatief kleine steekproef¹⁴.

2.2.2. Multilevel regressieanalyse

Na het verkregen inzicht in de door de politie gebruikte pressie, is het vervolgens van belang na te gaan in welke mate de voorafgaande consultatie en de aanwezigheid van de advocaat invloed hebben op het gebruik van pressie door de politie en het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. Hiertoe vergelijken we het gebruik van pressie en het zwijgrecht tussen verhoren met en zonder advocaat. Om uitspraken te kunnen doen over de mate waarin consultatie en aanwezigheid een invloed hebben op pressie en zwijgrecht controleren we voor overige kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak¹⁵. De informatie over deze kenmerken bevindt zich op verschillende analyseniveaus waardoor de data een 'hiërarchische' of 'geneste' structuur hebben, wat noodzaakt tot het gebruik van multilevel analyses (Hox, 2002; Raudenbush & Bryk, 2002; Snijders & Bosker, 1999).

De 'geneste' structuur ziet er als volgt uit. Omdat we per verhoor willen weten in welke mate de politie pressie gebruikt en of de verdachte gebruik maakt van zijn zwijgrecht vormen de verhoren het laagste niveau van analyse (niveau-1). Verdachten worden over het algemeen drie maal verhoord, wat inhoudt dat er per verdachte meerdere verhoren voorkomen. De verhoren zijn dus genest binnen de verdachten op het tweede niveau (niveau-2). Het komt eveneens voor dat in een zaak meerdere verdachten worden verhoord. De verdachten zijn hierdoor op hun beurt weer genest binnen de zaken op het derde niveau (niveau-3). De politieregio is in feite nog een vierde analyseniveau, daar per regio in meerdere zaken van verschillende verdachten verhoren zijn geobserveerd. De zaken zijn dus genest binnen de politieregio's op het vierde niveau¹⁶.

¹² Methodologen adviseren een verhouding van minimaal drie tot vijf gemeten variabelen voor elke factor (Velicer & Fava, 1998).

¹³ Onder ideale condities (minimaal drie gemeten variabelen per factor en een gemiddelde van de 'communalities' van minimaal .70) volstaat een steekproefomvang van 100. Wanneer de condities minder ideaal zijn, kan een steekproef van 200 of zelfs 800 gewenst zijn (Fabrigar et al., 1999).

¹⁴ Zie het Mplus discussie forum: <http://www.statmodel.com/discussion/messages/8/3865.html?1248795141> (geraadpleegd op 9 april 2010).

¹⁵ Het moge duidelijk zijn dat ook kenmerken van de verhoorders verantwoordelijk kunnen zijn voor verschillen tussen verhoren. Er is niet voor gekozen om de kenmerken van verhoorders gelijktijdig in de modellen mee te nemen omdat de analyses dan op een complexe geneste structuur uitgevoerd zouden moeten worden. Aanvullende analyses hebben laten zien dat er in deze steekproef van verhoren geen significante effecten worden gevonden van leeftijd, geslacht, jaren in dienst bij de politie en jaren ervaring als verhoorder. Mede gezien de omvang van de steekproef van verhoren dient dit onderzoek dan ook als exploratief te worden beschouwd.

¹⁶ De politieregio's zullen niet als extra analyseniveau in de analyses worden onderscheiden. Er zijn maar vier politieregio's en er zijn geen kenmerken van de politieregio's gemeten. Daarbij is uit voorlopige analyses gebleken dat er weinig variatie in het gebruik van pressie op het niveau van politieregio wordt gevonden wat het achterwege laten van politieregio als apart niveau enigszins rechtvaardigt.

In dit onderzoek wordt een eenvoudige variant van multilevel regressieanalyse gebruikt: een 'random' intercept model. Dit is het geschikte model voor de analyse van onze data omdat effecten van variabelen op groepsniveau getoetst worden en omdat de omvang van de groepen op niveau-2 en niveau-3 klein is (Snijders & Bosker, 1999, p. 43). Met het random intercept (de constante) wordt rekening gehouden met het gegeven dat het gebruik van pressie (of de kans op het gebruik van het zwijgrecht) gemiddeld gezien kan verschillen tussen groepen (hier verdachten of zaken). Het is dus mogelijk dat de politie bij de ene verdachte gemiddeld meer pressie gebruikt dan bij de andere verdachte. De regressiecoëfficiënten tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabelen zijn daarentegen constant over de groepen ('fixed'). Hiermee wordt aangenomen dat bijvoorbeeld het verband tussen de duur van het verhoor en het gebruik van pressie voor elke verdachte gelijk is. Met behulp van vier afzonderlijke lineaire multilevel regressieanalyses waarbij de dimensies van pressie de afhankelijke variabelen zijn, wordt het verschil tussen verhoren met en zonder advocaat geanalyseerd, gecontroleerd op belangrijke andere factoren. Daarnaast wordt er een logistische multilevel regressieanalyse uitgevoerd om na te gaan in welke mate het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte verschillend is tussen verhoren met en verhoren zonder dat de advocaat aanwezig is (of voorafgaand overleg heeft gehad), wederom gecontroleerd op belangrijke andere factoren¹⁷.

2.2.3. Kwalitatieve analyse

Een waardevolle aanvulling op het kwantitatieve onderzoek vormde de kwalitatieve analyse. Door onze aanwezigheid in de regiekamer tijdens de verhoren zijn we in staat geweest inzicht te verkrijgen in hoe de verschillende partijen omgaan met de tijdelijke maatregel. De kracht is dat we alles hebben kunnen observeren wat er in en rond het verhoor gebeurt en hoe iedereen daarop reageert. Dit alles is uitgewerkt tot een verhoorverslag. Enerzijds geeft dit inzicht in factoren die de werking van de maatregel kunnen verstoren. Anderzijds wordt hierdoor inzicht verkregen in de 'wereld achter de cijfers'. Dit laatste heeft de interpretatie van de resultaten uit de kwantitatieve analyses van meer diepgang kunnen voorzien. De informatie uit de open observatie is aangevuld met interviews met betrokkenen bij de geobserveerde verhoren. De interviews met betrokkenen hebben informatie opgeleverd over de acceptatie van, de omgang met en verwachtingen van de tijdelijke maatregel. We zijn tijdens de interviews voornamelijk in gegaan op het bespreken van de voorvallen of bijzonderheden. Aan advocaten is bijvoorbeeld gevraagd naar de redenen waarom ze al dan niet hebben ingegrepen. Aan verhoorders en teamleiders is bijvoorbeeld gevraagd naar de manier waarop ze hebben gereageerd op het ingrijpen door de advocaat. De interviews zijn afgenomen op basis van topiclijsten en in transcripten uitgewerkt.

De kwalitatieve verhoorverslagen en de transcripten van de interviews zijn geanalyseerd met ATLAS.ti. Met behulp van dit programma zijn we vanuit de onderzoeksvragen op zoek gegaan naar vooruitspringende thema's en patronen in de gegevens. Dit hebben we in verschillende analysestappen gedaan. Tijdens de eerste stap hebben we in feite de data gereduceerd door labels toe te kennen aan relevante passages. Tijdens de tweede stap hebben we labels samengevoegd en zijn we op zoek gegaan naar verbanden tussen de verschillende categorieën van data. De eerste analysestap wordt ook wel 'open coderen' genoemd en de tweede analysestap 'patrooncoderen' (Decorte & Zaitch, 2010).

¹⁷ De multilevel modellen zijn geschat met behulp van het programma MLwiN 2.19.

Met behulp van de twee analysestappen zijn we tot thema's en patronen gekomen die geleid hebben tot inzicht in ervaringen van betrokken partijen alsook de relatie tot de verkregen resultaten met betrekking tot de toevoeging van de advocaat voorafgaand en tijdens het eerste politieverhoor.

2.3. Kritische noten bij onderzoeksopzet

2.3.1. Inter-beoordelaar betrouwbaarheid en onderzoekersbias

De dataverzameling van dit onderzoek is gedaan met een team van onderzoekers. Bij de voorgestructureerde observatie is het van belang dat elke onderzoeker op dezelfde manier observeert, interpreteert en codeert. In het geval deze inschattingen tussen onderzoekers in sterke mate uiteenlopen, leidt dat tot problemen met de constructvaliditeit. Hiernaar wordt ook wel verwezen als inter-beoordelaar betrouwbaarheid (Dunn & Everitt, 1995). De beste manier om hiermee om te gaan is verhoren door meerdere onderzoekers te laten observeren waardoor de verschillen in kaart kunnen worden gebracht. Dit was gezien de intensiteit van de dataverzameling binnen dit onderzoek niet mogelijk. We hebben op verschillende manieren geprobeerd de verschillen in coderingen tussen onderzoekers te beperken.

Zo is in het beginstadium van het onderzoek wekelijks overleg geweest tussen de onderzoekers waarin op basis van de geobserveerde verhoren besproken werd hoe de verhoortechnieken geïnterpreteerd werden. Op deze manier konden eventuele verschillen in een vroeg stadium opgespoord en besproken worden. Daarnaast wordt de combinatie van het verslag en het observatieschema gebruikt om de inter-beoordelaar betrouwbaarheid zo goed mogelijk te krijgen. Iedere onderzoeker geeft in het verhoorverslag aan of een verhoortechniek gebruikt wordt door dit in het verslag bij de daarbij behorende passage aan te geven. Uiteindelijk heeft één onderzoeker alle verhoorverslagen en observatieschema's doorgenomen en is nagegaan of de codering van de verhoortechnieken in het observatieschema daadwerkelijk een goede afspiegeling is van wat er op basis van het verhoorverslag is gebeurd. Wanneer deze onderzoeker van mening was dat de codering van het observatieschema geen goede afspiegeling was of wanneer deze onderzoeker van mening was dat bepaalde vragen of opmerkingen niet als de juiste verhoortechnieken geïnterpreteerd waren, ging hij in conclaaf met betreffende onderzoeker.

De hiervoor geschetste manier, één onderzoeker die alle verslagen en coderingen bekeken heeft, kan gezien worden als een zo goed mogelijk alternatief voor een inter-beoordelaar betrouwbaarheidsanalyse. Hoewel er geen inschatting gemaakt kan worden van de verschillen in interpretatie en codering tussen onderzoekers zijn alle verhoorverslagen en observatieschema's uiteindelijk door twee onderzoekers bekeken. Hiermee wordt voor een deel gebruik gemaakt van dezelfde kenmerken om de verschillen tussen onderzoekers te verminderen als in andere studies (Baldwin, 1993; Pearse & Gudjonsson, 1999). Daarbij heeft één onderzoeker een goed beeld kunnen vormen van eventuele verschillen in interpretatie tussen alle onderzoekers en deze zo goed mogelijk op elkaar af proberen te stemmen. Het eindoordeel van de vertaling van de observatie naar het verhoorverslag en de coderingen in het observatieschema is daarentegen altijd blijven liggen bij de onderzoeker die het verhoor geobserveerd heeft. Het is moeilijk om alle dynamiek rond het verhoor te vangen in het verhoorverslag en het observatieschema en

wanneer te veel belang aan de inter-beoordelaar betrouwbaarheid zou worden gehecht ten koste van de initiële observatie, zou er te veel van de dynamiek verloren kunnen gaan.

Naast de inter-beoordelaar betrouwbaarheid vormt ook de onderzoekersbias een bedreiger voor de betrouwbaarheid van de verkregen informatie (Leo, 1996). De verhoorders waren op de hoogte dat er onderzoekers meekeken vanuit de regiekamer. Het is mogelijk dat de verhoorders zich hierdoor anders hebben gedragen door bepaalde (harde) verhoortechnieken niet of minder vaak te gebruiken. Het is moeilijk vaststellen in welke mate de aanwezigheid van de onderzoekers het gedrag van de verhoorders heeft beïnvloed. Wel denken we op basis van onze ervaringen dat die invloed meevalt. Er bestond weinig argwaan richting de onderzoekers en verhoorders waren bereid gedetailleerde tekst en uitleg te geven over betreffende zaken. Daarnaast laten de resultaten zien dat verhoorders ook de hardere verhoortechnieken hebben gebruikt en is uit interviews naar voren gekomen dat ze tijdens het verhoor zelf gefocust waren op de zaak en de verdachte, niet op aanwezige onderzoekers.

2.3.2 De utopie van het experiment

Met de vraag naar de gevolgen van de tijdelijke maatregel zijn we in feite op zoek naar een causale samenhang tussen voorafgaande consultatie en aanwezigheid van de advocaat enerzijds en het gebruik van pressie door de politie en het zwijgrecht door de verdachte anderzijds. Onderzoek naar causale relaties vraagt om een experimenteel onderzoeksdesign (zie hiervoor: Bennet, 1996; Campbell & Stanley, 1966; Cook & Campbell, 1979; Farrington, Gottfredson, Sherman & Welsh, 2002; Farrington & Welsh, 2005). Het is bekend dat het toetsen van effecten van justitieel beleid met experimenteel onderzoek in de praktijk moeilijk uitvoerbaar is (Van der Laan, Busschbach & Bijleveld, 2007). Dat is ook bij dit onderzoek het geval gebleken. Het aantal verhoren in de voormeting is minimaal, de indeling van politieregio's in experimentele en controlegroep is ongelukkig gekozen, het aantal verhoren in de controlegroep is minimaal, de interventie is niet bij alle verhoren in de experimentele regio's uitgevoerd en de juridische werkelijkheid is met de Salduz-jurisprudentie tussentijds veranderd¹⁸. Voor de analyse van de gevolgen van de tijdelijke maatregel hebben we dan ook geen experimenteel onderzoeksdesign kunnen gebruiken. De verschillen in het gebruik van pressie en zwijgrecht tussen voor- en nameting vergelijken tussen verhoren in de experimentele groep met verhoren in de controlegroep was dus niet mogelijk. In plaats daarvan zijn multilevel regressieanalyses uitgevoerd om na te gaan of het gebruik van pressie door de politie en het zwijgrecht door de verdachte samenhangen met voorafgaande consultatie en de aanwezigheid van de advocaat (gecontroleerd voor overige factoren). Dit houdt dus in dat geen uitspraken gedaan kunnen worden over de causaliteit van gevonden verbanden en conclusies over de invloed van de raadsman met enige terughoudendheid genomen zullen moeten worden. Hiermee samenhangend dienen we eveneens terughoudend te zijn met generaliserende conclusies daar dit onderzoek betrekking heeft op enkel moord- en doodslagzaken in vier politieregio's. Wat betreft de causaliteit bewijst niettemin de combinatie van de verschillende methoden (kwantitatief en kwalitatief observeren en interviewen) haar meerwaarde. Door onze aanwezigheid tijdens de verhoren en door betrokkenen te interviewen hebben we aanvullende informatie verkregen over hoe de verschillende

¹⁸ Voor een uitgebreid overzicht van knelpunten en voordelen verwijzen we naar Stevens & Verhoeven (2010a: 22-27). Het is daarnaast belangrijk op te merken dat de doelstelling van het onderzoek breder dan alleen een effectmeting wat vraagt om een minder gecontroleerd onderzoeksdesign.

partijen over de invloed van de raadsman denken. De voorzichtige conclusies die we over deze invloed doen worden daarmee gebaseerd op bevindingen uit meerdere bronnen, ook wel triangulatie genoemd (Bijleveld, 2009).

3. Invloed op het handelen van de politie

3.1. Pressie

3.1.1. Verhoortechnieken

Verhoortechnieken worden gebruikt om druk of pressie uit te oefenen op de verdachte. In paragraaf 2.2.1 gaven wij reeds aan dat wij een ruim begrip van pressie hanteren. Het gaat ons om manieren waarop de verdachte kan worden bewogen tot het afleggen van een (bekenkende) verklaring (Nierop, 2005, p. 889). Wij stellen ons daarbij niet de vraag of het gaat om geoorloofde of ongeoorloofde pressie in de juridische zin van het woord (bijvoorbeeld de vraag of artikel 3 EVRM is geschonden of de vraag of bepaalde fatsoensnormen zijn overschreden). Wij sluiten aan bij internationaal onderzoek naar verhoortechnieken (Pearse & Gudjonsson, 1999). Voornamelijk zijn we geïnteresseerd in verhoortechnieken die mogelijk kunnen bijdragen aan het afleggen van een valse bekentenis. Mogelijk, want de redenen waarom iemand een valse bekentenis aflegt zijn divers¹⁹, en het uitoefenen van druk door het gebruik van bepaalde verhoortechnieken is slechts één van de factoren binnen een geheel – zij het wel een belangrijke. Risicovolle verhoortechnieken kunnen grofweg in de volgende categorieën worden onderverdeeld (Gudjonsson, 2003; Kassin, 2008; Kassin, Drizin, Grisso, Leo & Redlich, 2010; Kassin & Gudjonsson, 2004; Ofshe & Leo, 1997): 1) de wijze waarop vragen worden gesteld: *open of gesloten*, 2) *maximalisatie* (het confronteren met niet bestaand bewijs, het overdrijven van het bewijs, dreigen met gevolgen als niet wordt bekend, intimidatie), en 3) *minimalisatie en manipulatie* (het minimaliseren van de misdaad en de gevolgen, inspelen op het geweten, vleien). Op basis van deze kennis, en gelet op wat we weten over verhoortechnieken die veel worden gebruikt in zaken betreffende ernstige delicten (Baldwin, 1993; Leo, 1996; Kassin et al., 2007; King & Snook, 2009), zijn ten behoeve van de observaties veertien technieken geselecteerd. Vervolgens is voor alle 168 verhoren genoteerd welke verhoortechnieken worden aangewend. Tabel 1 geeft een overzicht van deze technieken.

De genoemde verhoortechnieken zijn vooral bekend uit buitenlands empirisch onderzoek. Een goed empirisch overzicht over Nederlandse technieken ontbreekt. Dat neemt niet weg dat daar wel een en ander over bekend is (Beune, 2009; Vrij, 2002), en dat er eveneens informatie beschikbaar is over wat de Nederlandse verhoorders wordt geleerd. De verhoortechniek die de Nederlandse politie in beginsel krijgt onderwezen is de Standaard Verhoorstrategie (SVS), te vinden in de *Handleiding verhoor*, ook wel de 'verhoorbijbel' van de Nederlandse politie genoemd (Van Amelsvoort, Rispens & H. Grolman, 2010). De SVS komt in grote mate overeen met de ethische interviewstijl zoals voorgesteld door Williamson (1993, 1994), en kent niet de Amerikaanse list- en bedrogmethoden die worden onderwezen in de bekende Reid-methode (Inbau et al., 2004). Niettemin lijkt de SVS, net als de Reid-methode ook uit te gaan van een inschatting

¹⁹ Zo worden ook verschillende typen valse bekentenissen onderscheiden (Gudjonsson, 2003: 173-216). Zie ook Stevens & Verhoeven (2010b: 2690).

van schuld van de verdachte en is de SVS, net als de Amerikaanse technieken een beïnvloedingstactiek (Stevens & Verhoeven, 2011; Vrij, 2002). Deze SVS gaat daarbij uit van de voorhanden belastende informatie. De niet meewerkende of zwijgende verdachte wordt daar als het ware mee omsingeld. Er worden zoveel mogelijk open vragen gesteld opdat de verdachte zelf zoveel mogelijk informatie kan verstrekken. Met antwoorden op vragen die strijdig zijn met die informatie wordt de verdachte geconfronteerd. Van belang bij deze techniek is ook de goede verstandhouding met de verdachte. De gedachte daarachter is dat de verdachte in een open sfeer beter communiceert (bekent)²⁰. De Handleiding wijst ook op de gevaren van druk opbouwen. Ontoelaatbare druk moet worden vermeden. Volgens de Handleiding moet daaronder worden verstaan: drammen, trucs toepassen, misleiden, bedreigingen uiten en beloftes doen (Van Amelsvoort et al., 2010, p. 276). Hierin lijkt de Handleiding aan te sluiten bij het buitenlands onderzoek dat deze technieken benoemt als risicovol.

Ervan uitgaande dat de SVS standaard in Nederlandse verhoren wordt gehanteerd, kan worden verwacht dat verhoortechnieken waarmee de verhoorder in contact met de verdachte probeert te komen (vertrouwen opbouwen (*P3*) en sympathie tonen (*P10*)) relatief vaak gebruikt zullen worden. Datzelfde geldt voor 'het omsingelen van de verdachte met technische en tactische aanwijzingen' (*P4* en *P5*), en 'het confronteren met tegenstrijdigheden in de verklaring van de verdachte' (*P12*). Al deze technieken vormen immers de kern van de SVS. Als meer 'aanvullende' manier van druk opbouwen kan worden beschouwd 'het benadrukken van de consequenties van niet verklaren' (*P15*). Om die reden is te verwachten dat deze verhoortechniek verhoudingsgewijs minder vaak zal worden gebruikt. Datzelfde zou moeten gelden voor methoden die door de Handleiding worden afgeraden, namelijk de meer op misleiding (*P6*, *P7*, *P8* en *P11*) en intimidatie (*P9*, *P13*, *P14* en *P16*) gerichte verhoortechnieken.

Tabel 1 geeft de veertien verhoortechnieken weer in volgorde van de mate waarin ze tijdens de 168 geobserveerde verhoren werden gebruikt. In de eerste plaats valt op dat de empirische gegevens deels overeenkomen met de verwachtingen. Drie van de vijf door de Handleiding voorgeschreven verhoortechnieken worden zoals verwacht relatief het vaakst gebruikt (*P3*, *P4* en *P5*). Ook wordt het benadrukken van de consequenties van niet verklaren (*P15*) zoals verwacht minder vaak gebruikt. Verhoudingsgewijs echter behoort deze verhoortechniek nog tot de regelmatig gebruikte technieken. De twee door de Handleiding afgeraden en als ongeoorloofde pressie beschouwde verhoortechnieken (*P8* en *P16*) worden bijna niet gebruikt. Hoewel het onderbreken van verklaringen (*P13*) in bijna een vijfde van de verhoren gebruikt wordt, behoort deze verhoortechniek relatief gezien tot de weinig gebruikte technieken, wat overeenkomt met de verwachting.

In de tweede plaats worden echter ook enkele afwijkende resultaten gevonden. Tegen de verwachting in behoren de verhoortechnieken waarbij tegenstellingen worden benadrukt (*P12*) en waarbij sympathie wordt getoond (*P10*) niet tot de relatief vaakst gebruikte technieken. Mogelijk opvallender is dat misleidende en intimiderende manieren van verhoren, die in de Handleiding afgeraden worden, relatief regelmatig worden gebruikt. Uit de bevindingen komt naar voren dat twee verhoortechnieken (*P9* en *P7*) die hiertoe kunnen worden gerekend, in bijna de helft van de verhoren gebruikt worden en nog eens twee (*P14* en *P6*) in een kwart van de verhoren.

²⁰ Zie voor een beknopte beschrijving van de SVS Duker & Stevens (2009).

Tabel 1. Rangorde van de mate waarin verhoortechnieken gebruikt worden (n=168)

		Percentage gebruik
P3	Vertrouwen opbouwen en een goede verstandhouding krijgen	71.4
P4	Confronteren met (indirect) bewijs	51.8
P9	Inspelen op geweten of schuldgevoel	49.4
P5	Confronteren met verklaringen van getuigen of andere verdachten	44.6
P7	Suggestieve vragen stellen	44.0
P15	Consequenties benadrukken van niet meerwerken (zwijgen)	37.5
P10	Sympathie en begrip tonen	37.5
P12	Tegenstellingen in het verhaal identificeren	32.7
P14	Uiten van ongeduld, frustratie of boosheid	28.6
P6	Hypothetische situaties voorleggen	22.6
P13	Onderbreken van verklaringen	18.5
P11	Morele rechtvaardigingen aandragen	7.1
P8	Beloftes doen	4.2
P16	Fysiek intimideren	4.2

Noot: De verhoortechnieken zijn op basis van zes categorieën gecodeerd ('nooit', 'heel weinig', 'weinig', 'regelmatig', 'veel' en 'heel veel'). Gepresenteerde percentages geven alleen weer in welke mate de technieken worden gebruikt, niet de intensiteit waarmee ze worden gebruikt.

3.1.2. Van verhoortechnieken naar pressie

Door middel van de in paragraaf 2.2.1 beschreven factoranalyse wordt nagegaan of de veertien geobserveerde verhoortechnieken gereduceerd kunnen worden tot een of meerdere dimensies van pressie²¹. Vier dimensies van pressie zijn gevonden (zie tabel A1 in de bijlage voor een overzicht van de resultaten van de factoranalyse en betrouwbaarheidsanalyse). Vertrouwen opbouwen (P3) en sympathie tonen (P10) vormen samen de dimensie *sympathiseren*. Inspelen op het geweten (P9) en consequenties van zwijgen benadrukken (P15) vormen samen de dimensie *intimideren*. Confronteren met verklaringen van anderen (P5), hypothetische situaties voorleggen (P6) en suggestieve vragen stellen (P7) kunnen samengenomen worden tot de dimensie *manipuleren*²². Tot slot vormen confronteren met (indirect) bewijs (P4), tegenstellingen identificeren (P12), onderbreken van de verdachte (P13) en ongeduld uiten (P14) samen de dimensie *confronteren*²³. Voor het doel van deze studie volstaat de beschrijving van de mate waarin tijdens de geobserveerde verhoren pressie wordt gebruikt.

Sympathiseren is de dimensie van pressie die gemiddeld genomen het vaakst tijdens de geobserveerde verhoren wordt gebruikt. Deze vorm van pressie is erop gericht 'in

²¹ Bij de beschrijving van de gebruikte verhoortechnieken is gebleken dat bijna nooit beloftes gedaan worden, fysiek geïntimideerd wordt en morele rechtvaardigingen aangedragen worden. Hierdoor zijn de aantallen te klein voor de factoranalyse en deze drie verhoortechnieken zullen niet verder geanalyseerd worden.

²² Het lijkt tegen intuïtief om het confronteren met (indirect) bewijs en het confronteren met verklaringen van anderen niet tot dezelfde dimensie van pressie te rekenen, beide hebben immers een confronterende component. Het onderscheid wordt gemaakt op basis van het veronderstelde verschil in de mate waarin bewijs dan wel verklaringen gemanipuleerd of uit hun verband getrokken kunnen worden. Bij het confronteren met (indirect) bewijs kan tot op zekere hoogte gemanipuleerd worden en ook de feiten kunnen enigszins uit hun verband getrokken worden. Echter, verklaringen van getuigen of medeverdachten zijn naar ons idee makkelijker te manipuleren dan (indirect) bewijs.

²³ Voor een uitgebreide bespreking van de factoranalyse verwijzen wij naar het rapport 'Raadsman bij politie-verhoor' (Stevens & Verhoeven, 2010a: p. 88-93 en p. 185-187).

contact te komen' met de verdachte, een vertrouwensband op te bouwen en hem op zijn gemak te laten voelen. Hiermee wordt in feite getracht een open en positieve sfeer te creëren waarin de verdachte uitgenodigd kan worden naar waarheid informatie over het delict te verstrekken²⁴. Als voorbeelden kunnen dienen de vragen die de verhoorder stellen naar de nachtrust van de verdachte, het aanbieden van een kopje koffie, vragen of de verdachte heeft kunnen roken, een gesprekje dat een verhoorder aanknoopt over dat hij vroeger ook nog wel eens op een heftruck heeft rondgereden, of tegen de verdachte zeggen dat hij best verdrietig mag zijn of zich niet hoeft te schamen. Binnen ons begrip van pressie als beïnvloedingsmechanisme zou sympathiseren beschouwd kunnen worden als een 'zachte' vorm van pressie.

Na *sympathiseren* wordt *intimideren* gemiddeld genomen het vaakst gebruikt. Bij deze vorm van pressie ligt de nadruk op de verdachte ongemakkelijk te laten voelen door gevoelens van schuld, onrust, angst dan wel wantrouwen. Door verschillende aspecten van de overtreding en de emoties die spelen bij bekennen te benadrukken probeert de verhoorder de houding van de verdachte te veranderen met als doel een bekende verklaren te ontlokken²⁵. Hierin kan het eerder genoemde maximaliseren worden herkend (Eagle & Chaiken, 1993; Kassin & McNall, 1991). Familie en partners worden hiervoor vaak bij ingezet, zoals in het geval een verhoorder de consequenties van de aanhouding van de verdachte voor zijn gezin benadrukt: *"Je vrouw heeft geen oog dicht gedaan. Daar sta je geen seconde bij stil."* *"Wie leest het kind nu voor?"* Andere voorbeelden gerelateerd aan het zwijgen van de verdachte zijn onder andere: *"Het is toch raar dat je niets wilt verklaren, niet eens waar je geboren bent. Ik denk dat je je geloofwaardigheid moet behouden. Je raakt die zo wel kwijt"*, *"Uit ervaring blijkt dat zwijgen niet in je voordeel werkt."* en *"De rechter heeft geen tijd om met je te praten. Je kan het hier vertellen dan kan de rechter dat lezen."*

De dimensie *manipuleren* wordt gemiddeld genomen relatief weinig (op één na laatste) gebruikt. Met deze vorm van pressie kan de verhoorder de verdachte als het ware te proberen te misleiden²⁶. Een voorbeeld hiervan is dat aan de verdachte een hypothetische situatie wordt voorgelegd, zoals die waarin een verhoorder aan een verdachte voorlegt dat de verdachte het slachtoffer misschien niet met een schroevendraaier wilde doden maar dat hij hem er mee wilde tegenhouden.

De dimensie van pressie die gemiddeld genomen het minst vaak wordt gebruikt is *confronteren*. In deze vorm van pressie kan de omsingelingstactiek van de SVS worden herkend en het is verrassend dat juist deze kerntechniek van de strategie zo weinig wordt aangewend. De verankering van het beïnvloeden van de verdachte in de beschikbare informatie lijkt immers een belangrijke waarborg te zijn voor een betrouwbare verklaring.

²⁴ Deze verhoortactiek lijkt overgenomen te zijn van 'investigative interviewing', zie hiervoor Milne & Bull (1999) en Williamson (1993: 89-99). Deze manier van verhoren wordt ook wel 'ethical interviewing' genoemd (Holmberg & Christianson, 2002: 32).

²⁵ Dit wordt als de theoretische grondslag van de zogeheten Reid-methode beschouwd (Memon, Vrij & Bull, 2003).

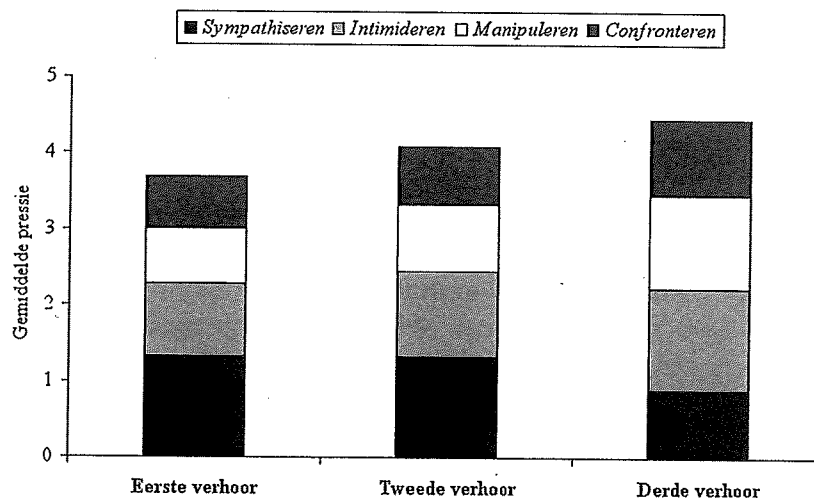
²⁶ Opgemerkt dient te worden dat de situaties die wij hebben bestempeld als manipuleren van een ander kaliber zijn dan de stelselmatige en intensieve manipulatie waar Amerikaanse verdachten blijkens onderzoek aan bloot worden gesteld (Skolnick & Leo, 1992).

3.1.3. Opbouw en combinatie van de verschillende vormen van pressie

Een kenmerk van de eerder genoemde SVS is het opbouwen van druk. Dat gebeurt doordat het verhoor wordt begonnen met praten over onbeladen, persoonsgerelateerde zaken waarna langzaam wordt toegewerkt naar meer beladen, zaaksgelateerde onderwerpen (Van Amelsvoort et al., 2010, p. 296-301). Onze veronderstelling is dat deze opbouw in verhoren samengaat met een variatie in het gebruik van de in de voorgaande paragraaf beschreven verschillende vormen van pressie, nu de ene vorm van pressie meer aansluit bij 'onbeladen' en de andere bij 'beladen'. Zo is de verwachting dat op het moment dat vooral over onbeladen onderwerpen wordt gesproken, meer gebruik zal worden gemaakt van *sympathiseren*. De verdachte wordt hiermee in de 'praatstand gezet' (Duker & Stevens, 2009, p. 95). Voor de meer beladen onderwerpen (de verdenking) verwachten wij dat meer confronterende, manipulerende en intimiderende pressie zal worden gebruikt. Voor de Nederlandse situatie is daarbij relevant dat de verdachte doorgaans drie keer werd verhoord in de eerste periode na de aanhouding²⁷. Het eerste verhoor is vooral aftastend, tijdens het tweede verhoor wordt meer inhoudelijk op de zaak ingegaan, hetgeen tijdens het derde verhoor wordt voortgezet. *Sympathiseren* zal daarom naar verwachting vooral worden gebruikt in het eerste verhoor, terwijl de harde pressie naar alle waarschijnlijkheid vooral tijdens het tweede en derde verhoor plaatsvinden.

Figuur 1 laat in dit kader twee interessante bevindingen zien. De kolommen in deze figuur representeren de optelsom van het gemiddeld gebruik van de vier vormen van pressie voor het eerste, tweede en derde verhoor. Die optelsom laat zien dat het totaal van het gemiddeld gebruik van pressie over de drie verhoren toeneemt. Daarnaast lijkt ook een verschuiving over de drie verhoren plaats te vinden in het soort pressie dat wordt gebruikt. In de eerste twee verhoren wordt gemiddeld genomen meer gebruik gemaakt van *sympathiseren* terwijl tijdens het derde verhoor deze vorm gemiddeld genomen het minst vaak gebruikt lijkt te worden. Voor *confronteren*, *manipuleren* en *intimideren* zien we een tegenovergestelde trend. Deze 'harde' vormen van pressie lijken gemiddeld genomen meer te worden gebruikt in het derde verhoor dan in de eerste twee verhoren.

Figuur 1. Verschillen in gemiddeld gebruik van de vier dimensies van pressie tussen vervolghooren (n = 168)

²⁷ De raadsman werd toegelaten tot de verhoren tijdens de inverzekeringstelling. Dit is de periode van onderzoek van drie dagen die volgt op de aanhouding.

Deze bevindingen komen in grote lijnen overeen met wat op basis van de Handleiding verhoor werd verwacht. De druk wordt over de drie verhoren opgebouwd door vooral meer gebruik te maken van de 'harde' vormen van pressie. Twee bevindingen wijken af van de verwachtingen. In de eerste plaats wordt ook tijdens de eerste verhoren gemiddeld genomen meer gebruik gemaakt van de drie 'harde' vormen van pressie dan van 'zachte' pressie. Ten tweede blijkt 'zachte' pressie ook tijdens de tweede verhoren veel te worden gebruikt.

Als laatste wordt specifiek gekeken naar de mate waarin de verschillende vormen van pressie tijdens de verhoren worden gecombineerd. Dit is op te maken uit tabel 2 waar de samenhang tussen de verschillende vormen van pressie wordt weergegeven. De duur van het verhoor wordt hier als vijfde vorm van pressie aan toegevoegd²⁸. De belangrijkste bevinding uit tabel 2 is dat de drie 'harde' vormen van pressie in samenhang met elkaar worden gebruikt. Daarbij blijken twee vormen van 'harde' pressie, *confronteren* en *manipuleren*, samen te gaan met langer durende verhoren. Een verhoorsituatie waarin de 'harde' vormen van pressie gecombineerd samengaan met relatief langdurig verhoren zou omschreven kunnen worden als een verhoorsituatie waarin de politie door doordrammen en misleiding een bekentenis probeert te verkrijgen (Duker & Stevens, 2009, p. 92). Hoewel in de Handleiding zo'n wijze van verhoor als een niet aanvaardbare tactiek wordt beschreven, laten de bevindingen van deze studie zien dat betreffende wijze in de praktijk wel degelijk voorkomt.

Tabel 2. Samenhang tussen de vier dimensies van pressie en verhoorduur (N = 168)

	1	2	3	4	5
1 <i>Sympathiseren</i>	1.000				
2 <i>Confronteren</i>	.020	1.000			
3 <i>Manipuleren</i>	-.065	.445***	1.000		
4 <i>Intimideren</i>	.060	.405***	.377***	1.000	
5 <i>Verhoorduur</i>	.332***	.139*	.227***	.095	1.000

Noten: Spearman correlatiecoëfficiënten.

* P < .10; ** P < .05; *** P < .01 (tweezijdig).

3.1.4. Aanwezigheid raadsman gaat samen met minder intimiderende pressie

Heeft de raadsman nu invloed op de door de politie uitgeoefende pressie en zo ja, in hoeverre? Die vraag is niet alleen door middel van de observaties onderzocht maar ook gedurende het onderzoek gesteld aan verhoorders en advocaten. Niet geheel onverwacht liepen de antwoorden tussen beide beroepsgroepen uiteen. Verhoorders zien niet dat de raadsman een wezenlijke invloed heeft. Misschien is het in het begin wennen dat hij erbij zit, maar als er al invloed is, dan is die niet groot en zal hij na verloop van tijd verdwijnen, zo is de algemene lijn. Hierachter gaat de opvatting schuil dat de aanwezigheid van de raadsman ook niet nodig is, nu de verhoorders zelf goed weten wat wel en niet geoorloofd is. Een verhoorder zegt:

²⁸ Uit internationaal onderzoek is naar voren gekomen dat langdurig achter elkaar verhoren het risico op valse bekentenissen vergroot en in die zin als een vorm van pressie beschouwd zou kunnen worden. Zie hiervoor: Blair (2005), Drizin & Leo (2004) en Kassir et al. (2010).

"Je denkt er wel vaker over na van waar zal de grens liggen. Waar ligt de grens waar je te ver gaat. Ik denk daar sowieso wel eens over na maar ik denk niet dat dat uitmaakt of daar een advocaat bij zit ja of nee." (Verhoorder)

De advocatuur denkt daarentegen dat de politie zich terughoudender op zal stellen. Zoals één van de geïnterviewden het verwoordt:

"En ik denk dat het ook gewoon heel reëel is om te denken dat ook de verhoorders gewoon wat rustiger aan doen als jij er bij bent. Ik denk gewoon dat dat reëel is om te denken. Cliënten zeggen dat ook wel eens, van als jij er een keer niet bij bent, dat het er dan toch wel wat heftiger aan toe gaat." (Advocaat)

Zoals gezegd hebben we de aan de geïnterviewden gestelde vraag ook getracht te beantwoorden op basis van de observaties. Een multilevel regressieanalyse is uitgevoerd teneinde vast te stellen in welke mate verschillen in het gebruik van pressie tussen verhoren samenhangen met de toelating van de raadsman. Hiertoe worden verschillen geanalyseerd in het gebruik van pressie tussen verhoren met een advocaat en verhoren zonder dat de advocaat aanwezig is, gecontroleerd voor verhoor, verdachte en zaaks-kenmerken en verschillende regio's (een overzicht van de gebruikte controle variabelen en beschrijvende statistieken wordt gegeven in tabel A2 in de bijlage)²⁹. Het antwoord op de vraag of er verschillen in het gebruik van pressie zijn tussen verhoren met en zonder advocaat is in tabel 3 terug te vinden in de grijze balk. In de gecontroleerde analyse wordt alleen een significante samenhang gevonden tussen intimideren en de aanwezigheid van de advocaat.

Tabel 3. Multilevel lineaire regressieanalyse van dimensies van pressie op verhoor-, verdachten- en zaakskenmerken en politieregio's

	Sympathiseren		Confronteren		Manipuleren		Intimideren	
Fixed Effects	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.
Constante	1.373*	.335	1.280*	.253	.920*	.280	1.662*	.326
<i>Verhoor</i>								
Aanwezigheid advocaat	.071	.242	-.074	.184	-.237	.203	-.829*	.243
Gebruik zwijgrecht	-.033	.200	-.022	.153	-.055	.171	1.098*	.208
Random Effects	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.
Niveau-1 var.: verhoor	.674	.109	.419	.068	.663	.104	1.147	.175
Niveau-2 var.: verdachte	.397	.197	.177	.109	.053	.118	.064	.129
Niveau-3 var.: zaak	.049	.152	.048	.088	.105	.103	.000	.000

Noten: Aantal verhoren is 164; aantal verdachten is 92; aantal zaken is 69. Coëfficiënten betreffen ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Voor de schattingsprocedure is gebruik gemaakt van Residual Iterated Generalized Least Squares (RIGLS).

P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Wanneer de advocaat tijdens het verhoor in de verhoorkamer aanwezig is, wordt de verdachte minder door de politie geïntimideerd. Voor het gebruik van sympathiseren, confronteren en manipuleren lijkt het niet uit te maken of de advocaat in de

²⁹ Daar we voor deze bijdrage primair zijn geïnteresseerd in de effecten van aanwezigheid van de advocaat op het gebruik van pressie en omwille van overzichtelijkheid, worden de effecten van de controlerende factoren niet gepresenteerd. Zie voor de volledige tabel en de nadere uitleg Stevens & Verhoeven (2010a, p. 98).

verhoorkamer aanwezig is. De analyse van de data sluit daarmee aan bij zowel de ervaring van de politie als de ervaring van de advocatuur. Ten aanzien van drie van de vier vormen van pressie gedraagt de politie zich niet anders in het geval een advocaat hem controleert. Eén van de ingrijpendere vormen van pressie echter, wordt minder gebruikt. Dit ondersteunt de gedachte dat de politie *“het wat rustiger aan doet als de advocaat er bij is”*.

In het kader van het gebruik van pressie is niet alleen de relatie met de aanwezigheid van de advocaat van belang maar ook de relatie tot de proceshouding van de verdachte. Het hele idee achter het gebruik van pressie is immers een zwijgende verdachte zover te krijgen dat hij alsnog een verklaring aflegt (zie ondermeer: Gudjonsson, 2003; Inbau et al., 2004; Williamson, Milne & Savage, 2009). In relatie tot het gebruik van pressie door de politie is het dus interessant te bekijken in hoeverre dat samenhangt met het al dan niet zwijgen van de verdachte. De resultaten hiervan zijn eveneens opgenomen in tabel 3. Opvallend is dat alleen een significant verband wordt gevonden tussen het zwijgen van de verdachte en het gebruik van intimiderende pressie door verhoorders. Dit lijkt erop te wijzen dat het gebruik van pressie samenhangt met de houding van de verdachte tijdens het verhoor. Het lijkt erop dat verhoorders het zwijgen van de verdachte proberen te doorbreken door hem intimiderend te bejegenen. Dit gaat enigszins in tegen hetgeen in het Handleiding verhoor wordt voorgeschreven. Een zwijgende verdachte zou door middel van confrontatie en omsingeling met bewijs tot het inzicht gebracht moeten worden dat verder zwijgen geen zin meer heeft (Van Amelsvoort et al., 2010).

3.2. Verslaglegging

Niet alleen de totstandkoming van de verklaring van de verdachte is van belang voor een betrouwbaar resultaat. Ook de wijze waarop die verklaring uiteindelijk door de politie wordt opgetekend is daarbij van groot belang. De inhoud van de verklaring die de verdachte aflegt tijdens het politieverhoor heeft immers wat het Nederlandse strafproces betreft een definitief karakter. Zelfs als de verdachte zijn tijdens het politieverhoor afgelegde verklaring later intrekt, mag de rechter het proces-verbaal waarin de verklaring is opgenomen toch voor het bewijs gebruiken. En ook in zijn algemeenheid geldt dat, in het Nederlandse verificatieproces dat het onderzoek ter zitting in wezen is, de rechter veel waarde hecht aan de papieren werkelijkheid (Duker & Stevens, 2009, p. 79-80). Het is dan ook van groot belang dat wat betreft het politieverhoor de woorden van de verdachte accuraat worden vastgelegd. Soms gaat dat gruwelijk mis, zoals bleek uit de zaak waarin rechercheurs hele delen van de verklaring van de verdachte zelf hadden verzonnen³⁰. Wellicht problematischer echter, zijn de gevallen waarin geen sprake is van grove onrechtmatigheid, maar van onzorgvuldigheid. Voorschriften over hoe te verbaliseren zijn er niet veel of lopen uiteen (Duker & Stevens, 2009, p. 96-100). Tijdens het onderzoek kwam voorts naar voren dat elk researchteam er een andere methode van verbalisering op na hield, vaak ook afhankelijk van toevallige omstandigheden. Was er geld en tijd om een professionele typist(e) in te schakelen dan werd het verhoor woordelijk meegetikt in de regiekamer. In andere gevallen vatte een verhoorder in de regiekamer de antwoorden samen, en soms werd er helemaal niet meegetikt maar werd het verhoor later uitgewerkt aan de hand van de bandopname (Stevens & Verhoeven, 2010a, p. 71-73). De onzorgvuldigheid bestaat hier kortom in de

³⁰ Rechtbank Breda 27 januari 2010, zie www.rechtspraak.nl, LJN BL0898.

afwezigheid van een gecontroleerd kwaliteitssysteem. Eenheid in hoe woorden worden weergegeven ontbreekt, de wijze waarop de verslaglegging plaatsvindt is sterk afhankelijk van het toeval, en het heeft er alle schijn van dat de willekeurigheid standaardpraktijk is. Een controlemiddel is uiteraard de bandopname van het verhoor. Mochten er twijfels ontstaan over de betrouwbaarheid van het proces-verbaal van verhoor, dan kan altijd achteraf een videoband worden bekeken of een audio-opname worden afgeluisterd. Problematisch daarbij is echter dat nog lang niet alle verhoren worden opgenomen. Ook geven advocaten aan dat het achteraf doorploegen van uren videomateriaal geen aantrekkelijke optie als je niet specifiek ergens naar op zoek bent, en dat het verkrijgen van de banden niet altijd even makkelijk is. Advocaten zien de mogelijkheid invloed uit te oefenen op de geschreven versie van de verklaring van de verdachte in het proces-verbaal dan ook als een belangrijke meerwaarde van hun aanwezigheid bij het verhoor, zo blijkt uit de interviews. Door zelf mee te schrijven kunnen de verbalen later worden vergeleken met de eigen aantekeningen. Zo kunnen opmerkingen worden gemaakt en belangrijke nuances worden aangebracht. Een advocaat stelt:

“Kijk als ik een ontlustende opmerking hoor, dan schrijf ik dat altijd op. En zelden dat die vervolgens in het proces-verbaal komt. Daarom moet ik er ook zijn. Ik moet uiteindelijk aan het einde aangeven dat hij dat niet zo heeft gezegd of dat er juist een bepaald gedeelte vergeten is.” (Advocaat)

Binnen het experiment hadden advocaten na afloop van het verhoor de gelegenheid opmerkingen te maken over het proces-verbaal. Lang niet alle advocaten maakten hier gebruik van. Dit had er ook mee te maken dat in veel gevallen er na afloop van het verhoor nog geen proces-verbaal voorhanden was. Daar waar dat wel het geval was werd het proces-verbaal in een aantal gevallen voorgelezen aan de verdachte en kreeg de advocaat gelegenheid tot het maken van opmerkingen. Hierop werd het proces-verbaal aangepast of worden de opmerkingen in het proces-verbaal bijgeschreven. Dit gebeurde doorgaans zonder noemenswaardige problemen. Als gevolg van een verschil van mening over de regels hieromtrent – die ook niet bijzonder uitgewerkt waren – kwam het echter tevens voor dat de politie een advocaat wilde verhinderen het proces-verbaal samen met de verdachte te lezen (Stevens & Verhoeven, 2010a, p. 73). Wil de advocaat ten aanzien van de kwaliteit van het proces-verbaal daadwerkelijk een meerwaarde hebben, dan moeten kortom wel duidelijke richtlijnen worden opgesteld over bijvoorbeeld wanneer en hoe het proces-verbaal moet worden opgemaakt en over het wanneer en hoe de advocaat gelegenheid krijgt opmerkingen daarbij te plaatsen.

4. Invloed op de proceshouding van de verdachte

4.1. Een niet praatgrage verdachte

De verdachten binnen het onderzoek waren niet bepaald praatgraag. Gekeken is of verdachten verklaarden over persoonlijke en algemene zaken, over het delict, of dat zij een bekentenis aflegden. Het gebeurde vaker dat een verdachte niet over het delict praatte, dan dat hij dat wel deed. Over persoonlijke en algemene zaken wordt iets vaker wel dan niet verklaard. Binnen een verhoor komt het bijvoorbeeld voor dat een verdachte wel enigszins voor praten te porren is als hem wordt gevraagd naar de raps die hij maakt, maar op het moment dat er een foto van hemzelf wordt getoond, zegt hij “*zwijgrecht*” (Stevens & Verhoeven, 2010a, p. 119-124). Bekennen doen verdachten

helemaal weinig: in minder dan een kwart van de zaken wordt een bekentenis afgelegd (Stevens & Verhoeven, 2010a, p. 124-126). Dat is een opvallend verschil met cijfers uit ander onderzoek inzake het verklaringsgedrag van de verdachte. Daaruit blijkt dat in een grote meerderheid van de strafzaken een bekentenis afgelegd (Jacobs, 2004). Mogelijke verklaringen voor het verschil zijn dat binnen het onderzoek slechts de eerste verhoren in een zaak zijn bijgewoond – het is mogelijk dat de verdachte later in de opsporing of tijdens de zitting nog zal bekennen – en dat het binnen het onderzoek gaat om de zwaarste categorie zaken.

4.2. Samenhang tussen bijstand van de advocaat en het zwijgen van de verdachte

Ten aanzien van elk van de in de voorgaande paragraaf genoemde categorieën inzake verklaringsgedrag is onderzocht of de bijstand van de raadsman daar invloed op had (Stevens & Verhoeven, 2010a, p. 119-126). Die bijstand bestaat niet alleen uit de in de vorige paragraaf besproken aanwezigheid tijdens het verhoor, maar ook uit de aan het verhoor voorafgaande consultatie. Het blijkt dat alleen een samenhang bestaat tussen de voorafgaande consultatie en het verklaren over persoonlijke en algemene zaken. Dat betekent dat de kans dat de verdachte niet praat over zichzelf, zijn hobby's, het weer, enzovoorts groter is als de advocaat voorafgaand aan het verhoor advies heeft gegeven aan de verdachte. Dit is met name van belang nu het opbouwen van contact met de verdachte door middel van dergelijke gespreksstof een belangrijk onderdeel is van de verhoortactiek van de politie. De relatie tussen het advies van de raadsman en de onwil om over koetjes en kalfjes te praten wordt bevestigd in de interviews, door zowel de politie als de advocatuur. Een advocaat zegt over het advies dat wordt gegeven:

“Ons advies is beroep je op je zwijgrecht, maar dan ook op niet zaaksgerelateerde vragen geen antwoord geven. Als jij zegt hoe laat je elke dag naar je werk gaat, het lijkt onschuldig, maar het kan voor de politie weer van belang zijn.” (Advocaat)

En ook de politie signaleert het verband:

“Ja, de advocaat zegt gewoon ik kan je niet helpen als je je mond open doet en de cliënt luistert gewoon, zelfs op de meest simpele vragen. De laatste zegt gewoon zijn naam niet eens maar gewoon zwijgrecht. Als je een foto van hemzelf laat zien zegt hij zwijgrecht.” (Teamleider)

Hoewel de kwantitatieve resultaten ondersteund worden door het kwalitatieve materiaal, zijn de uitgevoerde analyses uiteindelijk minder geschikt om mogelijke gevolgen van de bijstand voor het gedrag van de verdachte vast te stellen. Het onderverdelen van de hoeveelheid waarnemingen in de onderscheiden categorieën maakt dat de analyse op een gering aantal waarnemingen berust. Er kan dusdoende evenmin rekening worden gehouden met alternatieve oorzaken noch met de complexe structuur van de data. Om die reden is een aanvullende, voor alternatieve factoren gecontroleerde analyse uitgevoerd ten aanzien van de eerder genoemde categorieën overkoepelende categorie ‘gebruik zwijgrecht’ (de verdachte verklaart niet). Tabel 4 laat zien dat zowel wat betreft de aanwezigheid van de advocaat als de voorafgaande consultatie een significant verschil is met verhoren zonder advocaat. De kans dat de verdachte gebruik maakt van zijn

zwijgrecht, is groter in geval er bijstand is verleend, dan wanneer er geen bijstand is verleend³¹.

Tabel 4. Multilevel logistische regressieanalyse van het gebruik van zwijgrecht op verhoor, verdachte en zaak kenmerken en politieregio's

	Model 1		Model 2	
Fixed Effects	Coëfficiënten	S.E.	Coëfficiënten	S.E.
Constante	-4.543*	1.266	-5.071*	1.296
<i>Verhoor</i>				
Aanwezigheid advocaat	1.683 [#]	.847	–	–
Voorafgaande consultatie	–	–	1.683 [#]	.847
Random Effects	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.
Niveau-2 var.: verdachte	1.273	.776	1.267	.798
Niveau-3 var.: zaak	.000	.000	.000	.000

Noten: Aantal verhoren is 164; aantal verdachten is 92; aantal zaken is 69. Coëfficiënten betreffen ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Voor de schattingsprocedure is gebruik gemaakt van Residual Iterated Generalized Least Squares (RIGLS).

[#] P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

De grootte van de verbanden suggereert dat er meer invloed uitgaat van de voorafgaande consultatie dan van de daadwerkelijke aanwezigheid van de raadsman tijdens het verhoor. Die bevinding is vooral interessant in het licht van de huidige post-Salduz situatie waarin aan de verdachte een recht op consultatie is toegekend. De nieuwe rechtspositie van de verdachte kan het opsporingsonderzoek dus bemoeilijken. Dit verdient echter enige nuancering. Er zijn verschillende oorzaken in verschillende combinaties te bedenken waardoor een verdachte gaat verklaren of zelfs bekennen. Op een aantal van die factoren wordt in het gepresenteerde modellen gecontroleerd. Uit Engels onderzoek komt echter naar voren dat bijvoorbeeld de zwakte van de zaak eveneens een factor kan zijn bij het al dan niet verklaren of bekennen door een verdachte (Brown, 1997). Hoe sterk of zwak is de belastende informatie waarmee de verdachte wordt geconfronteerd? Hoe sterker de zaak, hoe sneller de verdachte bekend en andersom. In deze redenering heeft de raadsman in een bewijsrechtelijk zwakke of sterke zaak überhaupt weinig invloed. Binnen de opzet van het onderzoek hebben wij de sterkte van een zaak niet kunnen onderzoeken. Niettemin geven politiemensen in de interviews aan dat zij al een tijdje – vooral ook sinds Salduz – het gevoel hebben dat meer verdachten zich op hun zwijgrecht beroepen. Het onderstaande fragment uit een verhoor laat zien hoe het zwijgen direct wordt teruggevoerd op de invloed van de raadsman:

Verhoorder: *“Het is voor allebei geen verrassing hè wie het is? Ik bedoel, het zijn tenslotte politiefoto's, dus er is ook een naampje aan gekoppeld.”*

Verdachte: (Reageert niet).

Verhoorder: *“Met je raadsman gesproken vanochtend hè? Waarom ineens zo dwars terwijl we gister normaal met elkaar konden praten. Daar zal je wel je beweegredenen voor hebben.”*

Opvallend is echter dat ook de televisie verantwoordelijk wordt gehouden:

³¹ Wederom zijn omwille van overzichtelijkheid de effecten van de controlerende factoren niet gepresenteerd. Zie voor de uitgebreide multilevel regressietabel en uitleg daarvan, Stevens & Verhoeven (2010a: 127-132).

Ja, het is een groot issue en het wordt steeds moeilijker. Het maakt niet eens uit of je een doorgewinterde crimineel bent of een jongetje van de straat, ze weten het allemaal. Ik denk niet dat daar een oplossing voor is. Of een advocaat er nou wel of niet bij zit. Een advocaat kan ze er nog een keer op wijzen. Ze kijken ook allemaal televisie (...) het is populair. Dat doordat je als je het zwijgrecht gebruikt je vaker naar huis mag. Ik zie dat niet alleen bij de grote jongens meer. (Verhoorder)

5. De driehoek raadsman, verdachte en politie

In de voorgaande paragrafen kwam naar voren dat de bijstand van de raadsman het gedrag van de twee centrale partijen van het politieverhoor beïnvloedt. De politie lijkt minder druk te zetten en wordt gestuurd in haar verslaglegging. De verdachte lijkt eerder geneigd te zwijgen. Steeds gaat het hierbij om een relatie waar de raadsman bij betrokken is. Relevant is echter ook de relatie tussen de politie en de verdachte. In één van de uitgevoerde analyses kwam naar voren dat er een significant verband bestaat tussen het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte en het intimideren door de politie (er is geen significante samenhang met de andere drie vormen van pressie). De vraag is vervolgens wat oorzaak is en wat gevolg. Besluit de verdachte te zwijgen als de politie intimideert of probeert de politie het zwijgen van de verdachte te doorbreken door middel van intimiderende pressie? Als de operationalisatie van het gebruik van het zwijgrecht binnen het onderzoek in ogenschouw wordt genomen, is de laatste uitleg aannemelijker. Er is namelijk voor gekozen alleen een verdachte die het gehele verhoor zwijgt te interpreteren als een verhoor waarin de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht³². Daar de verdachte vanaf het begin besloten heeft te zwijgen kan de verhoorstrategie van de politie niet de oorzaak zijn van het zwijgen. Een voorbeeld kan hier wellicht verduidelijken hoe de politie het zwijgen van de verdachte probeert te doorbreken door middel van intimidatie. Die bestaat hier uit het herhaaldelijk en steeds intenser confronteren van de verdachte met de gevolgen van het delict.

Verhoorder 1: *"Inmiddels weten wij wie het slachtoffer is. (Verhoorder schrijft de naam van het slachtoffer op papier en laat dat lezen aan verdachte). Kun je lezen wie het is?"*

Verdachte: *"Ik zeg niets."*

Verhoorder 1: *"Wat moeten we tegen zijn moeder zeggen. Zij heeft zoveel vragen. Maar jij beantwoordt die niet. Kun jij je voorstellen hoe frustrerend dat is?"*

Verdachte: *(Glimlacht).*

Verhoorder 1: *"Hoe zou de familie van het slachtoffer reageren als ze horen dat je lacht?!"*

Verhoorder 1: *"Kun jij zijn naam uitspreken?"*

Verdachte: *"Ik zeg niks."*

Verhoorder 1: *"[Naam verdachte]. Verplaats je in de positie van de familie van [Naam slachtoffer]. Op [Naam slachtoffer] wordt vandaag sectie verricht. Wij moeten tegen zijn moeder zeggen dat hij vandaag wordt opengesneden. Wij kunnen alleen zeggen dat degene die hierover meer weet: Lacht, op zijn nagels bijt, wiebelt met zijn benen en zich verder op zijn zwijgrecht beroept. Zou je iets*

³² Zie voor de verantwoording daarvan Stevens & Verhoeven (2010a: 111).

willen zeggen? Spijt betuigen? Dat werkt ook bij een rechter in je voordeel. Ik zie het echter niet en ik hoor het ook niet."

Verhoorder 1: *"[Getuige] heeft verteld dat je aardig aan de weg timmert in de theaterwereld. Dat gaat je niet lukken met de tekst: Ik zeg niets. Het slachtoffer zegt nooit meer iets. En waarom? Waarom is dit gebeurd? Wij sluiten niet uit dat jij ook nog met andere mensen hebt gesproken. Wil jij dat zij over jou gaan beslissen? Dat wil jij niet. Morgen wordt je voorgeleid voor de OvJ. Heeft het nog zin dat we je nog verhoren?"*

Verhoorder 2: *"Een moeder heeft het recht om te weten wat er met haar kind is gebeurd. Hoe denk je dat het is om je eigen kind te overleven? Er bestaat geen sterkere band dan tussen moeder en kind."*

Bovengenoemd resultaat, de relatie tussen verdachtes zwijgen en de intimiderende pressie van de politie, is interessant in het licht van de andere relaties, namelijk die tussen raadsman en politie en raadsman en verdachte. In paragraaf 3 bleek dat de aanwezigheid van de raadsman samengaat met minder gebruik van intimiderende pressie door de politie. In paragraaf 4 is vervolgens uiteengezet dat zowel de aanwezigheid van de raadsman tijdens het verhoor, als zijn consultatie voorafgaand aan het verhoor, samengaan met vaker zwijgen van de verdachte. Worden alle relaties in hun onderlinge samenhang gezien, dan wordt het volgende duidelijk. Als er sprake is van voorafgaande consultatie, dan is de kans dat de verdachte zwijgt groter. In het geval de verdachte zwijgt, dan lijkt de politie geneigd meer te intimideren. De aanwezigheid van de advocaat lijkt er juist weer voor te zorgen dat de politie de verdachte minder intimideert.

6. Conclusie

Het 'Experiment met advocaat bij politieverhoor' dat in Nederland heeft plaatsgevonden geeft inzicht in de door de Nederlandse politie gebruikte verhoortechnieken en druk. In zijn algemeenheid komt naar voren dat de in de verhoorkamer uitgeoefende druk niet bijzonder hoog wordt opgevoerd. Gemiddeld genomen komen de vier onderzochte vormen van druk – sympathiseren, intimideren, confronteren en manipuleren – weinig voor. Het zogenaamde intimideren, een vorm van 'maximalisatie' die als een risicovolle vorm van pressie kan worden beschouwd, wordt niettemin relatief vaak gebruikt. Is vervolgens tijdens het verhoor een advocaat aanwezig, dan is er op basis van onze resultaten weinig verschil met de verhoren waar geen advocaat aanwezig is, daar waar het gaat om sympathiseren, confronteren en manipuleren. De aanwezigheid van de advocaat gaat echter wel samen met minder gebruik van intimiderende pressie door de politie. Tegen de achtergrond van de betrouwbaarheid van het verhoor en haar resultaten is niet alleen de vraag naar de door de politie uitgeoefende druk relevant, maar ook de vraag naar de wijze waarop de verklaring van de verdachte wordt weergegeven in het proces-verbaal. Deze kwestie heeft – ten onrechte – binnen Nederland nooit veel aandacht gehad, maar komt binnen het experiment eveneens binnen de controlesfeer van de raadsman. Dit lijkt niet overbodig nu er weinig uniformiteit bestaat ten aanzien van de wijze van verslaglegging. Conclusie lijkt te moeten zijn dat niet alleen de raadsman van waarde kan zijn ten aanzien van het waarborgen van de volledigheid en juistheid van de papieren verklaring van de verdachte, maar dat ook vooral de politie zelf hier nog een slag kan maken. Wat de verdachte betreft komt naar voren dat de bijstand van de raadsman samengaat met vaker gebruik maken van zijn zwijgrecht. Ook tussen verdachte en politie blijkt voorts een relatie te bestaan. Het gebruik van intimiderende pressie gaat

samen met het zwijgen van de verdachte. Binnen de driehoeksverhouding raadsman, politie en verdachte bestaat aldus een dynamiek op basis waarvan geconcludeerd zou kunnen worden dat het voorafgaand consulteren van een advocaat, en de aanwezigheid van die advocaat tijdens het verhoor, niet los van elkaar kunnen worden gezien. De als gevolg van de consultatie zwijgende verdachte wordt tijdens het verhoor onder druk gezet door de politie, hetgeen weer zou vragen om een advocaat die dat tegen zou kunnen gaan. Buiten kijf staat uiteraard dat de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit en betrouwbaarheid van het verhoor bij de politie ligt. Deze zal in de eerste plaats in de opleiding aandacht moeten besteden aan hoe om te gaan met technieken die een risico op valse bekentenissen inhouden. Onze aandacht ligt echter, vooral ook in het licht van de Europese ontwikkelingen inzake het recht van de verdachte op bijstand, bij de taak van de raadsman. Rekening houdende met de beperkte opzet van het onderzoek en de methodische beperkingen, mogen op basis van deze resultaten niet al te gemakkelijk algemene conclusies worden getrokken voor de inrichting van het politieverhoor. Niettemin zou in de resultaten van het experiment een ondersteuning gevonden kunnen worden van de ophanden zijnde wetgeving inzake rechtsbijstand bij verhoor in zowel Nederland als België. Op grond van die wetgeving krijgt de verdachte niet alleen een consultatierecht, zoals kort na het wijzen van het Salduz-arrest voldoende werd geacht. Ook wordt een recht op aanwezigheid van de raadsman ingevoerd. In de aankomende wetgeving worden consultatierecht en aanwezigheid derhalve ook niet los van elkaar gezien. Of de reikwijdte van beide rechten voldoende is in het licht van de Europese rechtspraak en regelgeving, en in het licht van het doel van het voorkomen van valse bekentenissen, is voer voor verder onderzoek.

Bijlage: aanvullende tabellen

Tabel A1. Resultaten van de exploratieve factoranalyse van verhoortechnieken en beschrijvende statistieken van de gevonden dimensies van pressie (n = 168)

	Promax geroteerde factorladingen			
	<i>Sympathiseren</i>	<i>Confronteren</i>	<i>Manipuleren</i>	<i>Intimideren</i>
Vertrouwen opbouwen (P3)	.846	.012	-.088	.066
Confronteren met (indirect) bewijs (P4)	-.198	.384	.107	.266
Confronteren met verklaringen (P5)	-.004	.133	.614	.052
Hypothetische situaties voorleggen (P6)	-.056	.019	.735	-.035
Suggestieve vragen stellen (P7)	-.048	-.075	.422	.254
Inspelen op geweten (P9)	.149	-.211	.221	.800
Sympathie tonen (P10)	.705	.122	.066	.065
Tegenstellingen identificeren (P12)	.111	.618	.308	-.179
Onderbreken verdachte (P13)	.064	.881	-.034	-.104
Ongeduld, frustratie of boosheid tonen (P14)	-.025	.570	-.026	.333
Consequenties zwijgen benadrukken (P15)	-.024	.075	-.150	.737
Beschrijvende statistieken				
Cronbach's Alpha (α)	.67	.65	.54	.58
Minimum	0.00	0.00	0.00	0.00
Maximum	5.00	4.00	4.00	5.00

	Beschrijvende statistieken			
	Sympathiseren	Confronteren	Manipuleren	Intimideren
Gemiddelde	1.26	0.76	0.86	1.08
Standaard Deviatie	1.17	0.87	0.94	1.23

Noten: Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) is .077.

Tabel A2. Beschrijvende statistieken voor de afhankelijke en onafhankelijke variabelen van de multilevel analyses (valid n: 164 verhoren, 92 verdachten en 69 zaken)

	n	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Std. Dev.
Verhoor					
Sympathiseren (k = 2)	168	0.00	5.00	1.26	1.17
Confronteren (k = 4)	168	0.00	4.00	0.76	0.87
Manipuleren (k = 3)	168	0.00	4.00	0.86	0.94
Intimideren (k = 2)	168	0.00	5.00	1.08	1.23
Aanwezigheid advocaat	168	0.00	1.00	0.70	-
Gebruik zwijgrecht	168	0.00	1.00	0.35	-
Eerste verhoor	168	0.00	1.00	0.48	-
Tweede verhoor	168	0.00	1.00	0.36	-
Overige verhoren	168	0.00	1.00	0.15	-
Verhoorduur ^a	166	0.12	10.72	2.32	1.70
Timing ^b	168	14.00	589.00	324.28	159.99
Verdachte					
Leeftijd	93	16.00	76.00	33.92	12.80
Nederlandse achtergrond	94	0.00	1.00	0.32	-
Zaak					
Relationele sfeer	70	0.00	1.00	0.36	-
Onderwereld	70	0.00	1.00	0.36	-
Overig	70	0.00	1.00	0.28	-
Regio					
Amsterdam-Amstelland	70	0.00	1.00	0.43	-
Rotterdam-Rijnmond	70	0.00	1.00	0.41	-
Haaglanden en Brabant (M/W)	70	0.00	1.00	0.16	-

^a Verhoorduur is gemeten in het aantal uren dat het verhoor geduurd heeft in vermindering gebracht met de totale tijd dat aan pauzes besteed is.

^b Het aantal dagen dat verstreken is na de start van het experiment.

Bibliografie

AMELSVOORT, A. VAN, RISPENS, I. en GROLMAN, H. (2010). *Handleiding verhoor*, Amsterdam, Reed Business.

BALDWIN, J. (1993). "Police interview techniques. Establishing truth or proof?", *British Journal of Criminology*, 33, 325-352.

BENNET, T. (1996). "What's new in evaluation research? A note on the pawson and tilley article.", *British Journal of Criminology*, 36, 567-573.

BEUNE, K. (2009). *Talking Heads. Interviewing Suspects from a Cultural Perspective (Dissertatie)*, Universiteit Twente, Twente.

- BIJLEVELD, C. C. J. H. (2009). *Methoden en Technieken van Onderzoek in de Criminologie*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers.
- BLAIR, J. P. (2005). "A test of the unusual false confession perspective using cases of proven false confessions.", *Criminal Law Bulletin*, 41, 127-144.
- BOCKSTAELE, M. (2008). *Handboek verhoren 1*, Apeldoorn, Maklu.
- BROWN, D. (1997). *PACE ten years on: a review of the research*. Home Office Research Study 155, London, Home Office.
- CAMPBELL, D. T. en STANLEY, J. C. (1966). *Experimental and quasi-experimental designs for research*, Chicago, Rand McNally.
- COOK, T. D. en CAMPBELL, D. T. (1979). *Quasi-experimentation: Design and analysis issues for field settings*, Chicago, Rand-McNally.
- DECORTE, T. en ZAITCH, D. (2010). *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie*, Leuven, Acco.
- DRIZIN, S. A. en LEO, R. A. (2004). "The problem of false confessions in the post-DNA world.", *North Carolina Law Review*, 82, 891-1007.
- DUKER, M. J. A. en STEVENS, L. (2009). "Het politieke verdachtenverhoor: meer aandacht voor methoden gewenst.", in BORGERS, M. J., DUKER, M. J. A. en STEVENS, L. (Ed.), *Politie in beeld, Liber amicorum Jan Naeyé*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 77-103.
- DUNN, G. en EVERITT, B. (1995). *Clinical biostatistics*, London, Edward Arnold.
- EAGLE, A. H. en CHAIKEN, S. (1993). *The Psychology of Attitudes*, Orlando, Hardcourt Brace.
- FABRIGAR, L. R., WEGENER, D. T., MACCALLUM, R. C. en STRAHAN, E. J. (1999). "Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research.", *Psychological Methods*, 4, 272-299.
- FARRINGTON, D. P., GOTTFREDSON, D. C., SHERMAN, L. W. en WELSH, B. C. (2002). "The Maryland Scientific Methods Scale", in FARRINGTON, D. P., WELSH, B. C., en MACKENZIE, D. L. (Ed.), *Evidence-based crime prevention*, London, Routledge, 13-21.
- FARRINGTON, D. P. en WELSH, B. C. (2005). "Randomized experiments in criminology: What have we learned in the last two decades?", *Journal of Experimental Criminology*, 1, 9-38.
- FIJNAUT, C. J. C. F. (1998). "Het politieke verdachtenverhoor. Naar de audio-visuele registratie.", *Justitiële Verkenningen*, 24, 118-127.
- FIJNAUT, C. J. C. F. (2001). "De toelating van de raadsman tot het politieke verdachtenverhoor. Een status questionis op de drempel van de eenentwintigste eeuw.", in GROENHUIJSEN, M. S. en KNIGGE, G. (Ed.), *Het vooronderzoek in strafzaken. Tweede interimrapport onderzoeksproject Strafvordering*, Deventer, Gouda Quint, 671-755.
- GUDJONSSON, G. H. (2003). *The Psychology of Interrogations and Confessions*, Chichester, John Wiley en Sons.

- HOLMBERG, U. en CHRISTIANSON, S.-Å. (2002). "Murderers' and sexual offenders' experiences of police interviews and their inclinations to admit or deny crimes.", *Behavioral Sciences and the Law*, 20, 31-45.
- HOX, J. J. (2002). *Multilevel analysis: Techniques and applications*, Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum.
- INBAU, F. E., REID, J. E., BUCKLEY, J. P. en JAYNE, B. C. (2004). *Criminal Interrogations and Confessions*, Sudbury, Jones en Barlett.
- JACOBS, M. (2004). *Bekennen en ontkennen van verdachten. Een onderzoek naar de proceshouding van verdachten naar aanleiding van het wetsvoorstel strekkende tot vereenvoudigde bewijsmotivering bij bekende verdachten*. WODC-cahier 2004-2, Den Haag, WODC.
- KASSIN, S. M. (2008). "The psychology of confessions.", *Annual Review Law Society*, 4, 193-217.
- KASSIN, S. M., DRIZIN, S. A., GRISSO, G. H., LEO, R. A. en REDLICH, A. D. (2010). "Police-Induced Confessions: Risk Factors and Recommendations.", *Law and Human Behavior*, 34, 3-38.
- KASSIN, S. M. en GUDJONSSON, G. H. (2004). "The psychology of confession: A review of the literature and issues.", *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 33-67.
- KASSIN, S. M., LEO, R. A., MEISSNER, C. A., RICHMAN, K. D., COLWELL, L. H., LEACH, A.-M. en LA FON, D. (2007). "Police interviewing and interrogation: A self-report survey of police practices and beliefs.", *Law and Human Behavior*, 31, 381-400.
- KASSIN, S. M. en MCNALL, K. (1991). "Police interrogations and confessions. Communicating promises and threats by pragmatic implication.", *Law and Human Behavior*, 15, 233-251.
- KING, L. en SNOOK, B. (2009). "Peering inside a Canadian interrogation room: An examination of the Reid model of interrogation, influence tactics, and coercive strategies.", *Criminal Justice and Behavior*, 36, 674-694.
- KLINE, P. (1999). *The Handbook of Psychological Testing*, London, Routledge.
- KOPPEN, P. J. VAN (2003). *De Schiedammer Parkmoord. Een rechtspsychologische reconstructie*, Nijmegen, Ars Aequi Libri.
- KOPPEN, P. VAN en HESSING, D. (Ed.), (1997). *Het hart van de zaak; psychologie van het recht*, Deventer, Gouda Quint.
- LAAN, P. VAN DER, BUSSCHBACH, J. VAN en BIJLEVELD, C. (2007). "Experimentele criminologie en criminologische experimenten.", *Tijdschrift voor Criminologie*, 49, 3-11.
- LEO, R. A. (1996). "Inside the interrogation room.", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 86, 266-303.
- MEMON, A., VRIJ, A. en BULL, R. (2003). *Psychology and Law: Truthfulness, Accuracy and Credibility* (2de druk), Chichester, John Wiley and Sons.
- MILNE, R. en BULL, R. (1999). *Investigative interviewing: Psychology and practice*, Chichester, John Wiley en Sons.
- MUTHÉN, L. K. en MUTHÉN, B. O. (1998-2007). *Mplus user's guide*, Los Angeles, CA, Muthén en Muthén.

- NIEROP, N. M. (1998). "Het verdachtenverhoor. Een gedragskundig perspectief.", *Juridische Verkenningen*, 24, 101-117.
- NIEROP, N. M. (2005). "Het verdachtenverhoor in Nederland. Wat wordt verhoorders geleerd?", *Nederlands Juristenblad*, 17, 887-890.
- OFSHE, R. J. en LEO, R. A. (1997). "The social psychology of police interrogation: The theory and classification of true and false confessions.", *Studies in Law, Politics and Society*, 16, 189-251.
- PEARSE, J. en GUDJONSSON, G. H. (1999). "Measuring influential police interviewing tactics: A factor analytic approach.", *Legal and Criminological Psychology*, 4, 221-238.
- RAUDENBUSH, S. W. en BRYK, A. S. (2002). *Hierarchical linear models. Applications and data analysis methods*, London, SAGE Publications.
- SKOLNICK, J. H. en LEO, R. A. (1992). "The ethics of deceptive interrogation.", *Criminal Justice Ethics*, 11, 3-12.
- SNIJDERS, T. A. B. en BOSKER, R. J. (1999). *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling*, London, SAGE Publications.
- STEVENS, L. en VERHOEVEN, W. J. (2010a). *Raadsman bij politieverhoor. Invloed van voorafgaande consultatie en aanwezigheid op de organisatie en wijze van verhoren en de proceshouding van verdachten*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers.
- STEVENS, L. en VERHOEVEN, W. J. (2010b). "Raadsman bij politieverhoor vraagt om maatwerk.", *Nederlands Juristenblad*, 42, 2685-2691.
- STEVENS, L. en VERHOEVEN, W. J. (2011). "Wat is er mis met een "goed gesprek"? Een exploratief onderzoek naar pressie tijdens politieke verdachtenverhoren en risico's op valse bekentenissen.", *Delikt en Delinkwent*, 9, 114-131.
- VELICER, W. F. en FAVA, J. L. (1998). "Effects of variable and subject sampling on factor pattern recovery.", *Psychological Methods*, 3, 231-251.
- VRIJ, A. (2002). "Het verhoren van verdachten.", in Koppen, P.J. van, Merckelbach, H.L.G.J. en Crombag, H.F.M. (Ed.), *Het recht van binnen*, Deventer, Kluwer, 699-725.
- VRIJ, A. (2010). "Het verhoren van verdachten.", in Koppen, P.J. van, Merckelbach, H., Jelicic, M. en Keijser J.W. de (Ed.), *Reizen met mijn rechter. Psychologie van het Recht*, Deventer, Kluwer, 723-753.
- WILLIAMSON, T. M. (1993). "From interrogation to investigative interviewing: Strategic trends in police questioning.", *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 2, 89-99.
- WILLIAMSON, T. M. (1994). "Reflections on current police practice", in Morgan, D. en Stephenson, G.M. (Ed.), *Suspicion and silence. The rights of silence in criminal investigations*, London, Blackstone, 107-116.
- WILLIAMSON, T. M., MILNE, B. en SAVAGE, S. P. (2009) *International Developments in Investigative Interviewing*, Cullompton, Willan Publishing.